

Herremændene i Jyske Lov

AF

ERIK ULSIG

I 1898 udkom Kristian Erslevs bog *Valdemarernes Storhedstid*. Heri fandtes det kapitel om »Herremandsstandens Dannelse«, som har været udgangspunktet for al senere forskning i dette emne. Erslev mente, at herremandsstanden havde tre rødder: 1) kongens og andre store folks hirdmænd; 2) bondehøvdingene, flådens styresmænd, magnaterne; 3) endelig, noget senere, de talrige bønder, som foretrak fuld personlig ledingstjeneste frem for at betale skat, aflagde mandsed og blev herremænd. I detaljerne er Erslevs opfattelse nok temmelig gennemhullet af den senere forskning, men de nævnte hovedtræk gælder stadig. En nyere sammenfatning for hele Skandinavien er i 1959 foretaget af Jerker Rosén i *Kulturhistorisk Leksikon*,¹ men siden hen er emnet ikke blevet nærmere behandlet fra dansk side. Jeg skal tage en hovedside af det op til nærmere betragtning, herremandsbegrebet i dansk højmiddelalder.

Først ordet herremand! Forskerne har diskuteret, hvad der er oprindelsen til ordet, som første gang forekommer i Jyske Lovs ledingsparagraffer 1241. Nogle har ment, at det er udviklet fra ordet hærmand, og et argument herfor er bl.a., at adskillige Jyske Lov manuskripter ikke skriver herremand, men hærmand. Ordet herremand bruges imidlertid i de bedste håndskrifter², og betydningen en herres mand giver god mening. I Københavns Stadsret 1254 forbyder Roskildebispen, at byens borgere afhænder ejendom til nogen »principi (fyrste) aut militi (ridder) vel homini dominorum qui vulgariter dicitur herræmæn«. Og i den latinske udgave af Jyske Lov fra det 14. århundrede³ er herremand oversat med homo domini. I Jyske Lovs kapitler om ledingen bruges

¹ Jerker Rosén: Frälse, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* (1959).

² Hærmand findes i de håndskrifter, som Skautrup placerer i I-gruppen, *Danmarks gamle Landskabslove* II, s. CXXV ff. I-håndskrifterne har en række (uheldige) moderniseringer, men det skal bemærkes, at de ældste af dem er jævn gamle med de ældste i de andre håndskriftgrupper.

³ Således ifølge udgiveren i *D.g.L.* IV 1, s. V.

ordene kongens mand og biskoppens mand synonymt med herremand, og konge og biskopper var i sandhed herrer over mænd.

Ordet herremand forekommer ellers ikke før hen i det 15. århundrede undtagen i en enkelt litterær tekst, hvorimod vi møder biskoppens og kongens mænd flere gange i det 13. århundrede, f.eks. i procesakterne mellem Christoffer og Jacob Erlandsen.

En tredje forklaring på ordets oprindelse er, at det skal læses på samme vis som ordet bondemand,⁴ men denne forklaring kan ikke gælde for Jyske Lovs herremænd. Lovens herremænd var ikke herrer. Herrer, det var kongen og hertugen, grever og bisper og, i første tredjedel af det 13. århundrede, endnu kun et fåtal af verdslige magnater som Esbern Snare (d. 1204), gælkeren Ingmar i 1211, Jacob Sunesen (d. 1246), Vagn Gunnesen (d. 1245).

Hvad var så en herremand ifølge Jyske Lov? Jeg skal begynde med at citere kap. III 15. Det hedder her, at en herremand, som har mindre end fuld plovs jord, kan leje den manglende jord op til fuld plov uden at skulle yde ledingsskat heraf (som fæstere ellers skulle). Med fuld plov ville han besidde, hvad der svarede til en god bondegård. En sådan beskeden herremand må beskrives som en bonde, der havde valgt at yde krigstjeneste imod at opnå ære og skattefrihed.

Det hedder videre i Jyske Lov: »Herremændene må købe så meget jord de formår uden at svare ledingsskat deraf, idet de vover deres hals for kongens og landets fred (III 18)«. »Hvad enten de har én gård eller flere, er kongens og biskoppens mænd pligtige at have fulde våben og drage i leding på egen bekostning og modtage deres sold.⁵ Men hvis han sidder hjemme uden lovligt forfald, da skal han betale tredingshavne af hver gård han har⁶ eller være skattebonde, hvis han ikke vil betale (III 7)«. Der var således ikke langt fra herremand til bonde, og det hedder da også til slut i kap. 18: »Ofte sker det, at den jord herremænd køber, og den de havde i forvejen, efter deres død går til skipenet« (dvs. tilbage til skattedistriktet). Med andre ord, at næste generation ikke opretholdt herremandsværdigheden.

Man kan spørge, hvilken udrustning de små herremænd var i stand til at møde med. Forhåbentlig med de rigtige våben, men med en hest egnet til krig?

Herremændene, som de fremtræder i Jyske Lov, var beskedne folk.

⁴ Således Niels Åge Nielsen i *Dansk Etymologisk Ordbog* (1966).

⁵ Det fremgår af III 7, at herremændene ikke kun lønnedes med skattefrihed, men også fik løn, malæ, ligesom vederlagsrettens hirdmænd.

⁶ At en bonde ejede flere gårde, kendes også i det 15. århundrede, men i øvrigt er pointen her den samme som i III 19, at man ikke må lægge gårde sammen for at nøjes med at betale én afgift.

Som Erslev siger, det var bønder, der havde meldt sig til fuld ledings-tjeneste og dermed indgik i krigerstanden. Erslev mente, at Jyske Lovs herremænd havde mindre forpligtelser end de gamle hirdmænd,⁷ – men bruger samtidig ordet herremandsstanden som betegnelse for hele krigerstanden.

Hvordan blev en bonde herremand? Ifølge kap. III 8 »må kongen tage sig mænd overalt i sit rige, i hvilket skipen han vil, mens hertugen ... og andre af kongens frænder eller grever kun må tage sig mænd i deres eget len og bisperne kun i deres bispedømme«. Som Erik Arup bemærker, så var denne regel så god som ingen, den tillod bisper og fyrstelensmænd overalt at konkurrere med kongen om mandtagning.⁸ Dette var da også samtiden bevidst. Erik Plovpenning gav engang i 1230'erne, da han var sin faders medkonge, Ribebispen et brev, hvori han lovede, at han ikke ville formindske bispens skipen, dvs. hvis en mand kom fra dennes skipen og ville aflægge mands ed til kongen, ville den blive kasseret. Hvor stort problemet var, viser Abels Lov (lovudkast?) i 1251, som i sit første kapitel bestemte, at kongen, hr. Christoffer, ærkebispen og alle bisper og grever skulle løse alle de mænd, som de havde taget fra skipen, fra deres mandsed. Dette var selvfølgelig ikke praktisabelt.

Få år senere gerådede Christoffer, nu som konge, ud i den store strid med den ny ærkebisp, Jacob Erlandsen. To gange tog Christoffer det helt store skyts i anvendelse (1253 og 1257),⁹ han fratog kirken dens privilegier og befalede, i 1257, alle riddere (milites) og andre, som ved mandsed var knyttet til ærkebispen, at de skulle aflægge mandsed til kongen eller tjene ham som andre bønder (rustici). Begge gange må det dog på en eller anden måde være endt med forlig.

Bispens mænd spillede i det hele taget en central rolle i striden. Det gjaldt herredømmet over mændene og spørgsmålet om mandtagning. Kongen klagede fem gange over, at ærkebispen gav sine mænd frihed for at møde, når han udbød leding, og forhindrede kongen i at få dom over dem, der blev hjemme, og at bispen ikke accepterede, at de under krig blev anbragt på de kongelige borge. Ærkebispen svarede, at hvis han ikke kunne disponere over mændene, kunne de jo dårligt kaldes hans mænd, og hvis de blev anbragt på kongens borge, blev de fristet til ikke at anskaffe sig heste.¹⁰ Det sidste sætter kravet i Jyske Lov til herremanden om fulde våben i relief.

⁷ Erslev 1898, s. 227.

⁸ Erik Arup: *Danmarks Historie* 1 (1925), s. 294.

⁹ *Dipl. Dan.* 2.r. I nr. 119 og 220.

¹⁰ Alfred Krarup og William Norvin (ed.): *Acta Processus Litium* (1932), s. 26, oversat i Jørgen Olrik (ed.): *Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebisperstrid* (1906-08), s. 137.

Spørgsmålet om bispens mandtagnings uden for hans egne skipen fik kongen ikke noget svar på, men forholdet var dog nok det, at sagen var afgjort, således at kun skipen-ejeren kunne tage mænd i et skipen. I den senere strid mellem kongemagten og Jens Grand kom det til slut til en aftale i 1303, som kostede kongemagten nogle penge. Erik Menved måtte derfor overlade ærkesædet den sidste fjerdedel af Bornholm samt Herrestad herred, kongens mænd undtaget. Den sidste præcisering var nødvendig, når mændene ellers fulgte territoriet.

I Falsterlisten (ca. 1255) i Kong Valdemars Jordebog nævnes en forfærdelig mængde små jordejere, som vist kun kan opfattes som øens herremænd, 67 i alt på de 27 sogne. Så mange herremænd var der næppe ret mange andre steder i Danmark, men (med Erslevs udtryk) øen var dengang næsten en slags militærgrænse for landet.¹¹ Det store antal og deres gennemgående meget beskedne ejendomme giver en illustration af mandtagningen. 18 af de 67 havde så lidt jord, at det kun lige akkurat rakte til en normal bondegård (med det forbehold, at nogle af dem kan have haft ejendom uden for Falster). En halv snes ejede dog små godser.

Det er givet, at mandtagningen fra bøndernes rækker, således som kilderne fra det 13. århundrede viser den, har udvidet den militære klasses tal stærkt. Men det var ikke noget nyt, at konger, fyrster og bisper havde eller tog nye mænd i deres tjeneste. I Saxos skildring af borgerkrigsperioden kaldes de oftest milites. I kampene mellem Svend, Knud og Valdemar vrimler det med professionelle krigsfolk. Krigene førtes med disse milites. En enkelt gang deltager borgerne i Viborg, som blev ilde medtaget, en anden gang friserne. Når den ene part i krigen vinder, således at modpartens militia må overgive sig, tager sejrherren imod løfter af de overvundne, men når den slagne tronkandidat vender tilbage fra Tyskland, slutter mændene sig atter til ham.

I krigens slutning må Svend flytte til Lolland med sin hird (clientela), han nøjedes ikke med nogle få hirdmænd (satellites) men antog hver dag nye krigsfolk, for at kunne møde til forhandling med sine medbejlerere som deres ligemand. Man må få det indtryk, at Lolland vrimlede med arbejdssøgende krigsfolk.

Godt en snes år senere kom det store skånske oprør imod konge og ærkebisp. Det er igen Saxo, der beretter, men det er ikke særlig nemt at få hold på hans socialkategorier. Basalt opererer han med to klasser inden for krigerstanden, på den ene side de store folk, principes, primores, nobiles, magnates, på den anden side milites eller equites (krigs-

¹¹ Erslev 1898, s. 228f.

folk, ryttere). Men ordet miles bruges også med andre betydninger, Buris Henriksen er kong Valdemars miles, fordi han har aflagt mandsed til kongen, og Erling Skakke af Norge bliver Valdemars miles og lover at tjene ham med 60 skibe. Og når kong Valdemar holder møde med de skånske milites, som råder kongen til at fjerne Absalon og udefra kommende fogder, og de får støtte af de jyske milites, må ordet milites være anvendt som fællesbetegnelse for hele krigerstanden. Når kongen herefter bøjer sig for det gode råd, mens Absalons egne ryttere har en anden mening, er der dog næppe tvivl om, at ryttere her betyder Absalons håndgangne folk.

Uanset hvordan Saxo skal læses de forskellige steder, er der dog ikke tvivl om, at der fandtes to klasser inden for krigerstanden, magnaterne og satellitterne.

Hvis man forlader Saxo og går til diplomerne, er det ikke svært at få øje på magnaterne og deres rigdom på jord, især på Sjælland. Bl.a. stiftede de klostre. Peder Bodilsen og hans slægt grundlagde 1135 Næstved St. Peders Kloster og Hvideslægten noget senere Sorø Kloster. Efter at Absalon var blevet biskop i Roskilde, sørgede han og hans broder Esbern Snare for, at klostret fik meget gods. Og både de og deres fætter Sune Ebbesen (d. 1186) testamenterede deres halve hovedlod i jordegods til klostret. Det kan udregnes, at Sune mindst ejede 150-200 bol jord og Absalon og Esbern tilsammen ikke meget mindre. Vest for Sorø lå det store Pedersborggods ejet af Jens Ingerdsen, og forskellige steder på Vestsjælland ejede hans broder, Århusbispen Peder (d. 1204), adskiligt gods, men hans hovedbesiddelser lå på Århuseggen. Det er værd at bemærke, at to af de nævnte personer blev biskper, og det samme gjorde to af Sune Ebbesens syv sønner. En tredje Sunesøn var Jacob (d. 1246), som var den ledende danske politiker især under Valdemar Sejrs fangenskab, og hvis ene søn også blev biskop. Der er ingen lighed mellem disse toparistokrater og de små herremænd i Jyske Lov og Falsterlisten.

Hvis man følger betegnelsen miles op i det 13. århundrede, bliver den ikke mere entydig end hos Saxo. Valdemarårbogen fortæller, at Valdemar II blev kronet til konge i 1202, og grev Albrecht blev gjort til miles (A.D. Jørgensen oversætter til ridder), og at Valdemar i 1207 sendte sine milites (A.D. Jørgensen: hærmænd) til hjælp for den tyske kong Otto.¹² Langt senere fortæller Lundearbogen, at kong Erik i 1250 blev fordrevet fra Frisland, efter at mange af hans milites var blevet dræbt. Jørgen Olrik oversætter milites med riddere,¹³ en sikrere oversættelse

¹² A.D. Jørgensen (ed.): *Valdemar Sejr* (1879), s. 4.

¹³ Olrik 1906-08, s. 7.

ville have været mænd eller A.D. Jørgensens hærmænd. Ridderslagning var nu blevet almindelig i Danmark, men ikke alle kong Eriks mænd har været riddere. Ordet miles anvendes således i denne periode i to betydninger: 1) om folk, som har modtaget ridderslaget 2) generelt om kongens mænd. I løbet af 1250'erne skelnede man eksplicit mellem riddere og andre, men konsekvent var terminologien ikke, fornemme verdslige stormænd kaldes i Øm Klosters Krønike i 1260 baroner.¹⁴

Interessant er det, at der i Københavns Stadsret 1254 tales om »fyrste eller ridder eller herremand«. Fyrsterne var medlemmer af kongeslægten. Formuleringen ridder eller herremand kan være et udtryk for tidens usikre terminologi, således at forfatteren har villet gardere sig ved at medtage to overlappende udtryk, men den skyldes måske snarest, at han så krigerstanden som bestående af to forskellige lag, et mere aristokratisk og så herremændene.

Hvis man følger terminologien videre op i tiden, skelnes der som bekendt skarpt mellem riddere og væbnere, de første var herrer, de andre ikke. En fællesbetegnelse for de to grupper fandtes ikke. Ridderværdigheden var personlig og noget, der blev lagt vægt på. Det var først og fremmest mænd med status og rigdom, som fik ridderslaget, men der var endnu omkring 1400 andre måder at markere de sociale skel i standen på. Riddere og medlemmer af stormandsslægter tituleredes *nobiles viri*, velbårne, mens en væbner af mere jævn oprindelse ofte måtte nøjes med at være *vir discretus* eller *vir discretus et honestus*, beskeden/forstandig/god og ærlig (en mand med ære).

Skellet mellem aristokrater og jævne herremænd var anderledes tydeligt i Sverige. I de kongelige forordninger 1330, 1335 og 1345 skelnedes der mellem svende som var medlemmer af rådet samt riddere (hvad enten de var medlemmer af rådet eller ikke), svende som var ridders ligemænd, og mindre mænd eller almindeligt frälse (på latin *militēs, militares, et alii armigeri*).¹⁵ Disse skel var endnu tydelige i det 15. århundrede.

Efter 1254 møder vi ordet herremand i Jens Grands udgave af Københavns stadsret i 1294¹⁶ og i de mange håndskrifter af Jyske Lov, men for næsten to hundrede år kun i én ny dansk tekst, den såkaldte Henrik Harpestrengs kokebog ca. 1300, hvori det fortælles, at vildtsteg lagt i

¹⁴ *Scriptores Minores* 2, s. 208.

¹⁵ Se K.E. Löfquist: *Om riddarväsen och frälse i nordisk medeltid* (1935).

¹⁶ Paragraffen om fremmedes ejendoms erhvervelser er lidt mere elaboreret i 1294 end i 1254. Det er måske derfor værd at bemærke, at der nu i stedet for *homini domini* blot står »*homini qui vulgariter dicitur herreman*«, altså »til en mand som på folkesproget kaldes herremand«.

salsa i tre uger giver den bedste salsa, som herremænd har. Noget generende for pointen i min skildring af herremændene i det 13. århundrede synes forfatteren at sætte herremænd på herreniveau.¹⁷

Ellers er det først i den senere del af det 15. århundrede, at herremanden dukker op igen. I en postil fra Bækkeskov Kloster ca. 1450 siges det, at en herremands herberg skal være strålende og fagert, det skal være et sandt gemme, så hans eje ej skal fortabes, det skal være vel lukket og aflåst – det hele billede går på Marias jomfruelighed.¹⁸

I to udgaver af Eriks Sjællandske Lov, i 1484 og i Gotfred af Ghemens tryk 1505, møder vi senmiddelalderens herremand. Det hedder i 1484,¹⁹ at når bonde eller herremand bliver tilkendt en 40-marks bøde, skal kongen ligeledes modtage 40 mark. Lovenes bonde, den tekniske betegnelse for retssubjektet, var hermed blevet erstattet med to stands-specifikke betegnelser. Og mens det i de ældre håndskrifter hed: »Hvis den dømte er undergivet en mand, som ombudsmanden ikke vil gøre imod, så ...«, hedder det i 1505: »Hvis han er den herremands vornede, som embedsmænd ikke vil gøre imod, så ...«²⁰ Sjællandske Lov var således blevet ført ajour til virkeligheden omkring 1500. Det interessante her er imidlertid, at ordet herremand bliver brugt om den verdslige overklasse, som man stadig ikke havde nogen ordentlig fællesbetegnelse for.

To andre kilder demonstrerer begrebet herremand anvendt på allerfornemste måde. Den 15. august 1510 skrev lensmanden i Blekinge til kong Hans om krigen med svenskerne og lybækkerne, at »hr. Svante ligger selv i Kalmar med 150 folk, og er der ingen herremænd hos ham uden biskop Matthias og hr. Erik Trolle«. En endnu fornemmere touch kom Christian I til at give ordet i sin bekræftelse på Lunds privilegier 1449, hvori han »forbyder nogen vore borgere i Lund at have eller tage husbondhold af nogle andre herremænd end os«.²¹

Således var da senmiddelalderens herremænd herrer og dermed nogle helt andre end dem, man møder i Jyske Lov, som ikke var herrer, men herrers mænd. Umiddelbart er det ikke muligt at se forbindelsen fra

¹⁷ Marius Kristensen (ed): *Harpestræng, Gamle danske Urtebøger, Stenbøger og Kogebøger* (1908-20), s. 195.

¹⁸ Jeg takker ph.d. Anders Leegaard Knudsen for at have gjort mig opmærksom på denne kilde. Alle de følgende citater om herremænd er fundet i siddelsamling til Gammel dansk Ordbog i Det Danske Sprog- og Litteraturselskab ved velvillig hjælp fra redaktør, dr.phil. Marita Akhøj Nielsen.

¹⁹ II 28, *Da. gml. Landskabslove V*, s. 106 l. 36.

²⁰ II 52, *D.g.L. V*, s. 479 l. 20.

²¹ *Danmarks gamle Købstadslovgivning IV*. Brevet findes kun i sene afskrifter.

højmiddelalder til senmiddelalder. For hvis en linie skal trækkes fra Jyske Lovs herremand, må den gå til lavadelen i senmiddelalderen, til dem, som de svenske love betegner som *alii armigeri*.

Det er imidlertid påfaldende og må vække til eftertanke, at allerede Henrik Harpestrengs herremand omkring 1300 synes at være en mand af høj status. Måske kan et blik på brugen af ordet herremand i vores søstersprog svensk kaste et sidelys over de danske forhold – selv om herremandsbegrebet i nyere og moderne tid i Sverige aldrig fik den betydning, det fik i Danmark. Herremanden forekommer i en del senmiddelalderlige svenske tekster og med ca. samme betydning som i Danmark, fornem mand, stormand, rigets fornemmeste mænd: adel og højere præsteskab.²² I den svenske landskabslovgivning findes der derimod ingen bestemmelser om herremænd, kun møder vi i Västmannalagen (før 1300) en tilfældig bemærkning om en herremands svend, som har forbrudt sig.²³

Der er nu basis for at vende tilbage til herremændene i Jyske Lov. Det spørgsmål, der må stilles, er, om ikke terminologien i Jyske Lov er særegen. Jeg skal foreslå, at anvendelsen af ordet herremand skyldes et ønske hos redaktørerne af loven om at kunne bruge en fællesbetegnelse for kongens mænd, hertugens mænd, mændene under andre af kongens børn eller frænder eller grever samt biskoppernes mænd. I kap. III 8, om hvem der må tage sig mænd, nævnes nødvendigvis alle disse forskellige grupper, men man tænke blot på, hvor omstændelig teksten ville være blevet, hvis redaktionen skulle have gjort det samme i kap. 14, 15 og 18, som fortæller om herremændenes skattefritagelser. Jyske Lovs kapitler om ledingsskat og fritagelse for samme udmærker sig ved at være gennemtænkte og præcise,²⁴ og mon ikke brugen af ordet herremand kan medtages som vidnesbyrd herom.

Uanset om den her givne forklaring på brugen af ordet herremand i Jyske Lov er rigtig, må det fastslås, at herremanden i Jyske Lov var en herres mand, mens de senere kendte herremænd var herrer.

²² K.F. Södervall: Ordbok öfver svenska medeltids-språket (1884ff); Svenska Akademiens Ordbok (1898ff).

²³ C.J. Schlyter: Samling af Sweriges gamla lagar XIII, Ordbok (1877).

²⁴ Se min artikel i *Festskrift til Poul Enemark* (1983), s. 203f.

SUMMARY

“Herremænd” in the Danish Law of Jutland

The earliest mention of the Danish word *herremand* (pl. *herremænd*) appears in the 1241 *Jyske Lov* (Law of Jutland), III 7-20, in the chapters dealing with the naval levy (*leding*). The King, the Duke and the King's other children or kin as well as the bishops were entitled to accept fully armoured men for war duty and in return these were exempted from the levy tax. *Jyske Lov* gives the impression that *herremænd* were not very wealthy. To gain tax exemption they might, e.g., have to rent land, as long as it amounted to no more than a good peasant holding. Later in the thirteenth century recruitment rules led to conflicts among the mighty of the realm, especially conflicts between the King and the Archbishop, who were also in disagreement as to the right of disposal of the Archbishop's men in wartime.

In Saxo's description of the Civil War (1146-57) and the Scandia Rebellion (1181-82) we meet two main social groups of combatants, *magnates* and *milites* (satellites). *Magnates* are known from various sources as rich and powerful men, while *milites* were men in the service of kings, princes or bishops. The word *miles*, however, was ambiguous. In Saxo and far into the thirteenth century it could also be used as a generic term for all combatants, but gradually it was limited to those who were knighted, thus designating only the most distinguished of the men of power.

In the Late Middle Ages the word *herremand* appears again, but in a different meaning than in *Jyske Lov*. In a broad sense the term meant a man of rank or power, and when used precisely, it specifically denoted a nobleman. Here *Herremand* is a lord, whereas the *herremand* of *Jyske Lov* is a lord's man (*homo domini*). There are no arguments to support the idea of a gradual change of meaning, as was the case for the concept and word *miles*. The assumption, therefore, is that *Jyske Lov* exhibits a peculiar use of the word as a generic term for men serving under any of the many and various kinds of lords.

Translated by Michael Wolfe